

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK TILI
VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

**O‘ZBEK TILI TARAQQIYOTI VA XALQARO
HAMKORLIK MASALALARI**

**Xalqaro ilmiy-amaliy
konferensiya materiallari**

**2023-yil
19-oktabr**

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK
TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

**“O‘ZBEK TILI TARAQQIYOTI VA
XALQARO HAMKORLIK
MASALALARI”**

**mavzusidagi Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya
materiallari**

2023-yil 19-oktabr

Toshkent – 2023

FZT – Farhangi zaboni toʻchikī – M.: Sovetskaya ensiklopediya, 1969. T. I. 1969. – 951 s.; T. II. 1969. – 947 s.
ARS – Baranov X.K. Arabsko-russkiy slovar. M.: Russkiy yazыk, 1976. – 595 s.
PDP – Malov S.E. Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti. – M., 1951. – 451 s.
MCh – Qodiriy A. Mehrobdan chayon. – Toshkent: Adabiyot uchqunlari, 2018. – 416 b.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Hojiev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lugʻati. – Toshkent, 2002.
2. Kamolov F. Semasiologiya. Hozirgi oʻzbek adabiy tili – Toshkent: Fan, 1966.
3. Mirtojiev M. Oʻzbek tili semasiologiyasi. – Toshkent: Mumtoz soʻz, 2010.
4. Nosirov O., Yusupov M. An-naʼim. Arabcha-oʻzbekcha lugʻat. – Toshkent, 2003.
5. Safarova R. Leksik-semantik munosabat turlari. – Toshkent: Oʻqituvchi, 1996.
6. Xolmanova Z. “Boburnoma” – til qomusi. – Toshkent: Akademnashr, 2021.
7. Yoʻldoshev B. Frazologik uslubiyat asoslari. – Samarqand, 1998. – B. 66.
8. Oʻrazboev A. Ogahiy tarixiy asarlari leksikasi. Filol. fan. d-ri (DSc). ... diss. – Toshkent, 2018.
9. Shamsiddinov H. Oʻzbek tilida soʻzlarning funksional-semantik sinonimlari. Filol. fan. dokt. ... diss.- Toshkent, 1999.
10. Sharipova Oʻ., Yoʻldoshev I. Tilshunoslik asoslari. – Toshkent, 2007.

TILGA SEMANTIK-KOGNITIV YONDASHUVNING ASOSIY JIHLTLARI THE MAIN ASPECTS OF THE SEMANTIC-COGNITIVE APPROACH TO LANGUAGE

Shamsiyeva Manzura*

***Annotatsiya:** lingvokognitiv tadqiqotlarda asosiy eʼtibor til semantikasining millat konseptosferasi, semantik jarayonlarning kognitiv jarayonlar bilan munosabatini tadqiq qilishga qaratiladi. Kognitiv tilshunoslik psixolingvistikaning nazariy postulatlarini shakllangandan soʻng yuzaga kela boshladi. Aynan psixolingvistlar noverbal tafakkur mavjudligini, insonlar ongida bilimlar kvanti – konseptlardan tashkil topgan, doim oʻzgarish va yangilanishda boʻlgan konseptosfera mavjudligini asoslagan. Maʼlum boʻldiki, til belgilari insonlar tomonidan muhim maʼlumotlarni almashish, yaʼni eng koʻp tarqalgan va kommunikativ muhim konseptlar uchun yaratiladi. Maqolada ushbu masalalar yoritilgan.*

***Kalit soʻzlar:** konsept, konseptosfera, kognitiv, kognitiv tilshunoslik, semantik-kognitiv tahlil.*

***Annotation:** in linguocognitive research, the focus is on the study of the nation's conceptosphere of language semantics, the relationship of semantic processes with cognitive processes. Cognitive linguistics began to occur after the formation of theoretical postulates of psycholinguistics. It was psycholinguists who founded the existence of nonverbal thinking, the existence of a conceptosphere in the minds of people, which is made up of quantum – concepts of knowledge, which is always in change and renewal. It turned out that language symbols are created by humans for the exchange of important information, that is, for the most common and communicatively important concepts. The article covers these issues.*

***Keywords:** concept, conceptosphere, cognitive, cognitive linguistics, semantic-cognitive analysis.*

Til belgilari konseptual mazmun sathida shunchaki bir nuqta boʻlsa, konseptosfera ancha keng tushuncha sanaladi. Psixolingvistikaning ushbu nazariy yutuqlari kognitiv tilshunoslik

* Filologiya fanlari boʻyicha falsafa faktori (PhD). ToshDOʻTAU Oʻzbek tilshunosligi kafedrasida katta oʻqituvchisi.
E-pochta: vasiya06@mail.ru

metodologiyasini yaratish uchun asos bo'lgan. Ushbu metodologiyaning asosiy qoidasi shundan iboratki, til belgilari semantikasini o'rganish orqali insonlar konseptosferasiga kirish, tarixning turli bosqichlarida biror-bir xalq uchun nima muhim bo'lgan, muayyan xalq uchun muhim bo'lgan narsa nima uchun boshqa xalq e'tiboridan chetda qolganligini aniqlash mumkin. Ushbu metodologik qoida asosida kognitiv lingvistikaning metodlari ishlab chiqilgan va ular yordamida bugungi kunda nafaqat milliy xususiyatlarni, balki guruh tafakkuri hamda individual-mualliflik konseptosferalarining barcha tur xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi.

Inson tafakkuri noverbal bo'lib, u universal predmetli kod yordamida amalga oshadi. Insonlar konseptlar, kodning kodlashgan birliklari va ushbu universal predmetli kodning tarkib toptiruvchi bazasi orqali fikrlaydilar [Vigotskiy 1982: 48].

Konsept – inson ongi mansubligi, firllash faoliyatining global birligi sanaladi. Inson ongida konseptlarning tartiblashgan majmui uning konseptosferasini tashkil etadi.

Til – inson ongi, uning konseptosferasi, konseptlarning mazmun va tuzilishiga fikrlash birligi sifatida kirish usullaridan biridir. Til orqali ong konseptual tarkibining muhim qismini bilish va tushuntirish mumkin.

Til birliklarining leksik va grammatik semantikasini tavsiflashda qo'llanadigan metodlar lingvokognitiv tadqiqot metodlariga aylanadi. Kognitiv tilshunoslik tilda biror-bir konseptni ifoda etuvchi birliklar semantikasini o'rganadi. Til birliklarining semantikasini tadqiq qilish konseptlar mazmuniga fikrlash birliklari sifatida kirish imkonini beradi.

Til birliklarining ma'no majmui tilning semantik makonini tashkil qiladi.

Konsept – konseptosfera birligi, mazmun – tilning semantik makon birligi.

Mazmun – til ongi elementi, konsept – kognitiv (umumiy).

Konsept va mazmun – ikkalasi ham birdek tafakkur, kognitiv tabiat hodisasi.

Mazmun kommunikatsiya maqsadida til belgilari bilan mustahkamlangan tafakkur birligi sifatida konseptning qismidir.

Psixolingvistik mazmun (“psixologik real”, ya'ni til sohibining ongida so'z bilan bog'liq bo'lgan semantik belgilar; asosan eksperimental usullar bilan aniqlanadi) va leksikografik mazmun (izohli lug'atlarda aks etgan, qisqacha shakllantirilgan) farqlanadi. Konsept ham psixolingvistik, ham leksikografik mazmunni o'zining tarkibiy qismiga kiritadi, biroq o'z mazmuni hajmiga ko'ra yuqorida ko'rsatilgan mazmunlardan ko'ra kengdir.

Konsept so'z yoki og'zaki ifodaning boshqa til vositalari bilan majburiy aloqaga ega emas. Konsept verballashgan yoki til vositalari orqali verballashmagan bo'lishi ham mumkin [Z.D.Popova, I.A.Sternin, 2007: 26].

Nutq jarayonida konseptning kommunikativ relevant qismi verballashadi. Konseptni verballashtiruvchi til birliklari semantikasini tadqiq qilish konseptning verballashuvchi qismini tavsiflashga yo'l ochadi.

Konseptning verballashuvi yoki verballashmasligi sabablari sof kommunikativdir (konseptning kommunikativ relevantligi). Konseptning verballashuvi yoki verballashmasligi uning ongda fikrlash birligi sifatida mavjud bo'lishiga ta'sir qilmaydi. Ongda ko'p miqdorda verballashmagan konseptlar mavjud. Individual ong konseptlarining aksariyati umuman verballashmaydi.

Konsept kommunikativ zaruriyat holatlarida turli usullar yordamida (leksik, frazeologik, sintaktik va b.), til vositalarining butun majmui, konseptni modellashtirishda qo'llanishi mumkin bo'lgan kognitiv belgilar va kognitiv tasniflovchilarni ajratish imkonini beruvchi til vositalari, tizimlashtirish va semantik tavsif usullari orqali verballashadi.

Konsept mustahkam bo'lmagan, biroq konseptning mavjudligi va uning konseptosferaga kirish uchun zarur bo'lgan muayyan tuzilmaga ega.

Konseptlar makon prinsipi bo'yicha ichki tuzilmaga ega bo'lib, hissiy obraz, axborot mazmuni va talqin makonini o'z ichiga oladi.

Konsept tuzilmasi til sohiblari ongining yorqinlik darajasi bilan farqlanuvchi turli kognitiv belgilar bilan shakllangan va konsept tuzilmasida makon belgisi bo'yicha tartiblanadi.

Konseptlarning milliy, ijtimoiy, guruhli va individual o'ziga xos xususiyatlari kuzatiladi. Konseptlar mazmuni va tuzilmasining milliy xususiyatlari mavjud; mahalliy konseptlar, konseptning lakunarligi bo'lishi mumkin.

Semantik-kognitiv tahlil metodi lingvokognitiv tadqiqot jarayonida ma'no mazmunidan konsept mazmuniga tavsifning muhim bosqichi davomida – kognitiv talqinga o'tishni anglatadi. Konitiv talqin – semantik-kognitiv tahlilning shunday bosqichiki, usiz tadqiqot lingvistik semantika doirasida qolib ketadi.

Muvofiq konseptlarni aniqlash va tavsiflashni ta'minlovchi semantik-kognitiv yondashuv tadqiqotchilarga olingan ma'lumotlardan foydalanishning yana ikkita imkoniyatini beradi:

tilga qaytish: olingan kognitiv bilimlarni til semantikasidagi hodisa va jarayonlarni tushuntirish uchun qo'llash, leksik va grammatik semantikani chuqur o'rganish; tadqiqotning bunday yo'nalishi kognitiv semasiologiyani o'zida aks ettiradi;

ongga harakat: konseptlarni milliy konseptosfera, milliy madaniyat birligi sifatida modellashtirish; ushbu yo'nalish lingvistik konseptologiyani o'zida aks ettiradi.

Kognitiv semasiologiyada konseptning qanday komponentlari tilning semantik makoniga tafakkur birligi sifatida kirgani (ya'ni semantika birliklari, til birliklarining semalariga aylangani), qaysi kognitiv jarayonlar muvofiq til birliklarining shakllanishi va semantikasi rivojlanishini belgilab bergani va belgilayotgani o'rganiladi. Kognitiv terminologik apparat til hodisalari va jarayonlarini tushuntirish uchun qo'llanadi.

Kognitiv semasiologiya konsept tushunchasini, birinchidan, tadqiq etilayotgan til materialini chegaralash asbobi sifatida, shuningdek, tilning leksik-frazeologik va sintaktik tizimi ichki birliklari va ahamiyatli qismlari tuzilmalarini yoritish, ikkinchidan, til birliklari semantikasini tushuntirish va tavsiflash vositasi sifatida qo'llaydi.

Lingvistik konseptologiya konsept tushunchasini milliy kognitiv ong, milliy konseptosferani modellashtirish va tavsiflash birliklarini belgilovchi sifatida qo'llaydi.

Lingvistik konseptologiyaning vazifalari: tadqiq etilayotgan konseptni ifoda etuvchi til vositalari tarkibini to'liq aniqlab, lingvistik tadqiqot natijalarini kognitiv talqin metodikalarini qo'llab, o'rganilayotgan konseptning mazmunini milliy o'ziga xosligida global mental birlik sifatida konsept mazmunini modellashtirish va konseptosferada o'rnini belgilashdan iborat.

Lingvokognitiv tadqiqotlarda semantik-kognitiv yondashuv shundan dalolat beradiki, tadqiqotning "tildan konseptga" tomon bo'lgan yo'li eng ishonchli bo'lib, til vositalari tahlili konseptlarning belgilarini sodda va samarali usulda aniqlash imkonini beradi.

Kognitiv tilshunoslik va semiotikaning aloqasiga e'tibor qaratamiz. U biologiya, psixologiya, etnografiya, sotsiologiya, madaniyat tarixi, san'atshunoslik, adabiyotshunoslikda o'z predmetiga ega, biroq tilshunoslikda alohida ahamiyatga ega.

Belgili til tizimlari ishlab chiqilgan, aniq tuzilmaga ega. Tilshunoslik tartiblashtirilgan terminologik apparatiga ham ega. Biosemiotiklar, etnosemiotiklar, san'at semiotiklari, madaniyatshunoslar va semiotikaning boshqa bo'limlaridagi mutaxassislar unga murojaat qiladi.

Semiotika va tilshunoslik predmetlari kesishuvi sohasi belgilar tizimini o'rganish hisoblanadi..

Mashhur semiotik Gotleb Frege belgi vaziyatida uch tarkibiy qismni ajratadi: belgi tanasi, belgi ma'nosi va predmet, belgi ma'nosida aks etgan obraz [Frege, 1997: 360].

Tilshunoslikda Ferdinand Sossyur semiotik jihatni olib kirgan, birinchi bo'lib til belgisi va til belgilari tizimining kengaytirilgan nazariyasini taklif qilgan [Sossyur, 2017: 31].. G.Frege ko'rsatib o'tgan belgi vaziyatining uch takribiy qismidan tashqari Sossyur belgi vaziyatiga til birligi uchun ma'noni ham kiritdi, ya'ni belgining shunday tizimdagi boshqa belgilarga munosabati

Keyinchalik Karl Byuler tilshunos sifatida belgi vaziyatiga til belgisi uchun yo'llovchi va qabul qiluvchi maqomlarini kiritish zarur deb hisoblaydi [Byuler, 1993: 109].

Mashhur semiotik va tilshunoslarning ishlanmalariga tayangan holda Z. Popova belgi vaziyatini quyidagicha model asosida tasvirlaydi. Ushbu model faylasuflar, psixologlar, neyrofiziologlar, tilshnos va boshqa olimlar tomonidan qo'llanadigan semiotikaga doir masalalar

bo'yicha turli terminlarning o'zaro munosabatini aniqlash imkonini beradi. Semiotik terminologiya bo'yicha adabiyotlar belgi vaziyatiga doir quyidagi terminlarni ham taqdim etadi:

Akustik belgi – belgining tanasi, belgi tashuvchisi, vositachi, ko'rsatkich.

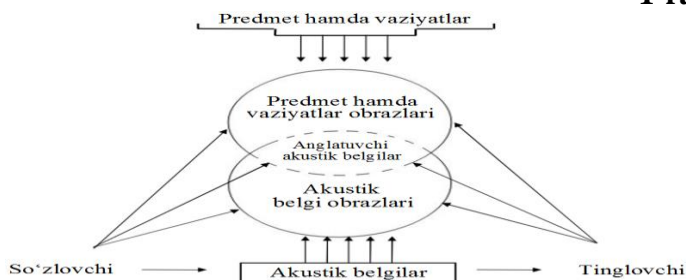
Akustik belgi obrazi – leksema, designator.

Akustik belgi anglatuvchisi – so'z ma'nosi, designat, semema.

Predmet va vaziyatlar obrazi – mazmun, konsept, designat.

Tildan tashqari olam predmetlari va vaziyatlari – **designatlar, referentlar**.

1-rasm. Belgi vaziyati

Akustik belgi – akustema.

Akustik belgi obrazlari – leksemalar, fonemalar, morfemalar.

Akustik belgi anglatuvchilari – semema (bitta anglatuvchi), semantema (bir leksema anglatuvchilarining majmui), sintaksema (leksemalarning me'yoriy izchilligini anglatuvchi).

Predmet va vaziyatlar obrazlari – denotatlar (verballashgan obrazlar), ma'nolar (verballashmagan obrazlar), konseptlar (inson konseptosferasini shakllantiruvchi predmet va vaziyatlarning verballashgan va verballashmagan obrazlari majmui).

Referentlar – til belgilari yordamida ma'no kasb etgan tashqi olam predmetlari va vaziyatlari.

Yuqorida taklif etilgan model lingvistik o'rganishning asosiy jihatlarini yetarlicha aniqlik bilan ko'rsatish imkonini beradi. Ko'rinib turibdiki, leksema va sememalar til tizimini shakllantiradi, semema va denotatlar tilning semantik makonini shakllantiradi, denotat va mazmun esa inson konseptosferasini tashkil qiladi.

Ko'rib chiqilgan nuqtayi nazarlar bo'yicha kognitiv tilshunoslik predmeti quyidagicha aniqlanadi: kognitiv tilshunoslik tilda, konseptlar doirasida o'z ifodasini topgan sememalar, ularning birikuvi, namunaviy propozitsiyalar munosabatini o'rganadi. Kognitiv tilshunoslik mazmunlar doirasiga matn tubidan joy olgan va verbal ifodaga ega bo'lmagan, implitsit mazmunga ega matn tilshunosligi orqali kiradi. Til semantikasini tahlil qilish orqali konseptlar doirasiga kirish – kognitiv tilshunoslikning asosiy g'oyasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Выготский Л.С. Мышление и речь // Выготский Л.С. Собр.соч. в 6-ти томах. - М., 1982. - Т.2.
2. Фреге Г. Смысл и денотат// Семиотика и информатика. - Вып. 35. - М., 1997. – С. 358-379.
3. Фердинанд де Соссюр. Умумий тилшunoslik kursi. Рус тилидан М.Шамсиева таржимаси. Т., 2017. 67 б.
4. Бюлер К. Теория языка. М., 1993.
5. Попова З.Д., Стернин И.А.. Когнитивная лингвистика. Монография. М., АСТ: Восток-Запад, 2007, С.226.